International Journal of Social Science and Humanities
www.humanitiesjournals.com
Online ISSN: 2664-8628
Received: 31-01-2026, Accepted: 03-03-2026, Published: 18-03-2026
Volume 8, Issue 1, 2026, Page No. 208-209

मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे शैक्षणिक दृष्टीकोन आणि राष्ट्रीय शिक्षण दिनाचे समकालीन महत्त्व

डॉ. सविता ज्ञानेश्वर वावगे
प्राध्यापक मराठी विभाग, श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय गंगापूर, जि. छत्रपती संभाजीनगर, महाराष्ट्र, भारत

सारांश
मौलाना अबुल कलाम आझाद हे स्वतंत्र भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री, दूरदृष्टीचे शिक्षणतज्ज्ञ आणि थोर स्वातंत्र्यसेनानी होते। मौलाना आझाद यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा, त्यांच्या संस्थात्मक योगदानाचा तसेच त्यांच्या जयंतीनिमित्त साजऱ्या होणाऱ्या राष्ट्रीय शिक्षण दिनाच्या समकालीन महत्त्वाचा अभ्यास करण्यात आला आहे। या संशोधनासाठी गुणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून पुस्तके, संशोधन लेख, शैक्षणिक धोरणे व शासकीय अहवाल यांसारख्या दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे। मौलाना आझाद यांनी शिक्षणाला राष्ट्रनिर्मिती, सामाजिक परिवर्तन आणि व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रभावी साधन मानले। सर्वांसाठी शिक्षण, समान संधी, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सांस्कृतिक एकात्मता या मूल्यांवर त्यांनी विशेष भर दिला। त्यांच्या नेतृत्वाखाली विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC), भारतीय तंत्रज्ञान संस्था (IITs) तसेच साहित्य व कला अकादमींची स्थापना होऊन भारतीय उच्च शिक्षणाला भक्कम पाया मिळाला। अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, २१ व्या शतकातील डिजिटल शिक्षण, सामाजिक न्याय आणि जागतिक नागरिकत्वाच्या संदर्भात मौलाना आझाद यांचे शैक्षणिक विचार आजही तितकेच प्रासंगिक आहेत। राष्ट्रीय शिक्षण दिन त्यांच्या शैक्षणिक वारशाची आठवण करून देत सर्वसमावेशक, गुणवत्तापूर्ण आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची गरज अधोरेखित करतो।

मूल शब्द: सार्वत्रिकीकरण, सर्वांगीण विकास, डिजिटल साक्षरता, समकालीनता, शैक्षणिक विचार

भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री व थोर स्वातंत्र्यसेनानी मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्या जयंतीनिमित्त 11 नोव्हेंबर हा दिवस 'राष्ट्रीय शिक्षण दिन' म्हणून साजरा केला जातो। 2008 साली तत्कालीन मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने ही अधिकृत घोषणा केल्यानंतर दरवर्षी हा दिवस देशभरात साजरा केला जातो। राष्ट्रीय शिक्षण दिन साजरा करण्यामागचा मुख्य उद्देश शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करणे तसेच मौलाना आझाद यांच्या शैक्षणिक विचारांचा प्रसार करणे हा आह। त्यांनी शिक्षणाला राष्ट्रनिर्मितीचे प्रभावी साधन मानले असून त्यांच्या दूरदृष्टीचा प्रभाव आजही भारतीय शिक्षणव्यवस्थेवर दिसून येतो।

मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे जीवन व कार्य

मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचा जन्म 11 नोव्हेंबर 1888 रोजी सौदी अरेबियातील मक्का येथे झाला। त्यांचे मूळ नाव अबुल कलाम गुलाम मुहियुद्दीन असे होते। त्यांनी उर्दू, हिंदी, पर्शियन, अरबी व इंग्रजी भाषांवर प्रभुत्व मिळवले होत। प्रारंभी त्यांनी आंतरराष्ट्रीय राजकीय घडामोडींचा अभ्यास केला आणि भारतात परतल्यानंतर अरविंद घोष व शामसुंदर चक्रवर्ती यांच्या संपर्कात येऊन भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग घेतला।

महात्मा गांधींच्या असहकार चळवळीत त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली। 'अल–हिलाल' आणि 'अल–बलाघ' या नियतकालिकांच्या माध्यमातून त्यांनी ब्रिटिश राजवटीवर कठोर टीका केली व राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला। स्वातंत्र्यानंतर 1947 ते 1958 या कालावधीत त्यांनी भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री म्हणून कार्य केले।

त्यांच्या नेतृत्वाखाली विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC), भारतीय तंत्रज्ञान संस्था (IITs), साहित्य अकादमी, संगीत नाटक अकादमी आणि ललित कला अकादमी यांसारख्या संस्थांची स्थापना झाली। लिंग, धर्म वा जातिभेद न करता सर्वांसाठी शिक्षण उपलब्ध व्हावे, हा त्यांचा ठाम विचार होता।

मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचा धर्मनिरपेक्ष शैक्षणिक दृष्टिकोन

मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान पूर्णतः धर्मनिरपेक्ष आणि मानवतावादी स्वरूपाचे होते। विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृती असलेल्या भारतासारख्या देशात शिक्षण हे एकात्मतेचे साधन असले पाहिजे, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता। शिक्षणामध्ये कोणत्याही प्रकारचा धार्मिक, जातीय किंवा भाषिक भेदभाव नसावा, यावर त्यांनी विशेष भर दिला। त्यांच्या मते, शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, परस्पर सन्मान आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना विकसित झाली पाहिजे। आजच्या काळात वाढत चाललेल्या सामाजिक ध्रुवीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर हा दृष्टिकोन अधिकच महत्त्वाचा ठरतो।

स्त्री शिक्षणाबाबत मौलाना आझाद यांचे विचार

मौलाना आझाद हे स्त्री शिक्षणाचे ठाम समर्थक होते। समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी स्त्री शिक्षण अत्यावश्यक आहे, असे ते मानत। त्यांनी स्पष्टपणे मांडले की, शिक्षणाशिवाय स्त्रीचे सामाजिक, आर्थिक व बौद्धिक सक्षमीकरण शक्य नाही। त्यांच्या कार्यकाळात मुलींच्या शिक्षणासाठी शाळा, महाविद्यालये आणि व्यावसायिक शिक्षणसंस्था वाढवण्यावर भर देण्यात आला। आज 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ', स्त्री सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानतेच्या संदर्भात त्यांचे विचार अत्यंत समकालीन आहेत।

शिक्षकांची भूमिका: मौलाना आझाद यांचा दृष्टिकोन

मौलाना आझाद यांच्या मते शिक्षक हा केवळ ज्ञान देणारा नसून समाज घडवणारा शिल्पकार आहे। शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना रुजवावी, असे ते मानत। शिक्षकांची शैक्षणिक गुणवत्ता, प्रशिक्षण आणि सामाजिक प्रतिष्ठा वाढवण्यावर त्यांनी विशेष भर दिला। आजच्या काळात शिक्षक प्रशिक्षण, NEP 2020 मधील शिक्षक सक्षमीकरण आणि व्यावसायिक विकासाच्या संकल्पनांशी त्यांचे विचार सुसंगत दिसून येतात।

मौलाना आझाद यांचे शिक्षण व राष्ट्रीय विकास यांचे नाते

मौलाना आझाद यांनी शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास यांचा घनिष्ठ संबंध अधोरेखित केला। शिक्षणामुळे कुशल मनुष्यबळ निर्मिती होऊन औद्योगिक, वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगती साधता येते, असे त्यांचे मत होत। IITs आणि संशोधन संस्थांची स्थापना ही

त्यांच्या या दृष्टिकोनाचीच फलश्रुती होती। आजच्या 'आत्मनिर्भर भारत', कौशल्य विकास आणि स्टार्टअप संस्कृतीच्या संदर्भात त्यांचे विचार मार्गदर्शक ठरतात।

डिजिटल व ऑनलाइन शिक्षणाच्या संदर्भात मौलाना आझाद यांचे विचार

जरी मौलाना आझाद यांच्या काळात डिजिटल तंत्रज्ञान अस्तित्वात नसले, तरी शिक्षण सर्वांपर्यंत पोहोचावे हा त्यांचा मूलभूत विचार आजच्या डिजिटल शिक्षणाशी सुसंगत आह। ऑनलाइन शिक्षण, मुक्त शैक्षणिक संसाधने (OER), SWAYAM, DIKSHA यांसारख्या उपक्रमांद्वारे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण साधले जात आहे। हे सर्व त्यांच्या 'सर्वांसाठी शिक्षण' या संकल्पनेचे आधुनिक रूप म्हणता येईल।

समकालीन शैक्षणिक धोरणे आणि मौलाना आझाद यांची विचारसरणी

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) मधील समावेशक शिक्षण, बहुविषयक अभ्यासक्रम, मूल्याधिष्ठित शिक्षण आणि भारतीय ज्ञानपरंपरेचा समावेश या बाबी मौलाना आझाद यांच्या शैक्षणिक विचारांशी सुसंगत आहेत। त्यामुळे असे म्हणता येईल की, आधुनिक भारतीय शिक्षणव्यवस्थेवर त्यांच्या विचारांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव आजही कायम आहे।

राष्ट्रीय शिक्षण दिन: मूल्यसंवर्धन व जनजागृतीचे माध्यम

राष्ट्रीय शिक्षण दिन हा केवळ औपचारिक कार्यक्रमांचा दिवस नसून शिक्षणातील मूल्यसंवर्धन, सामाजिक जबाबदारी आणि जनजागृतीचे प्रभावी माध्यम आह। या दिवशी शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये निबंध स्पर्धा, व्याख्याने, परिसंवाद आणि चर्चासत्रे आयोजित केली जातात। यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाचे सामाजिक महत्त्व, नागरिकत्वाची जाणीव आणि राष्ट्रप्रेमाची भावना विकसित होते।

राष्ट्रीय शिक्षण दिनाचे महत्त्व

राष्ट्रीय शिक्षण दिन शिक्षणाच्या मूलभूत भूमिकेची जाणीव करून देतो। शिक्षण हे व्यक्तीच्या जीवनातील तसेच राष्ट्राच्या प्रगतीतील मुख्य आधारस्तंभ आहे, ही भावना या दिनाच्या माध्यमातून दृढ केली जात। मौलाना आझाद यांच्या विचारांपासून प्रेरणा घेऊन शिक्षण क्षेत्रातील समकालीन आव्हानांना सामोरे जाण्याची दिशा मिळते। शिक्षणाचा हक्क सर्वांसाठी सुनिश्चित करण्याचा आणि आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक पायाभरणीचे स्मरण करण्याचा हा दिवस आहे।

आजच्या काळात शिक्षणाचे महत्त्व

1. **व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी:** शिक्षणामुळे व्यक्तीला केवळ पुस्तकी ज्ञान नव्हे, तर आवश्यक कौशल्ये, आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता व समस्या सोडवण्याची क्षमता प्राप्त होते। शिक्षण व्यक्तीला स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनवते।

2. **सामाजिक प्रगती व परिवर्तनासाठी:** शिक्षण अज्ञान, अंधश्रद्धा व जुनाट रूढी दूर करते। त्यामुळे समानता, न्याय, सामाजिक सलोखा व लोकशाही मूल्यांची जाणीव निर्माण होते।

3. **आर्थिक विकास व रोजगारासाठी:** शिक्षणामुळे रोजगाराच्या संधी वाढतात, उद्योजकता विकसित होते आणि कुशल मनुष्यबळामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते।

4. **डिजिटल युगातील शिक्षण:** डिजिटल साक्षरता, माहितीचा विवेकी वापर व ऑनलाइन शिक्षणाशी जुळवून घेण्याची क्षमता शिक्षणामुळे विकसित होते।

5. **जागतिक नागरिकत्वासाठी:** शिक्षणामुळे आंतरराष्ट्रीय समज, सांस्कृतिक सहिष्णुता व पर्यावरण जागरूकता निर्माण होऊन व्यक्ती जागतिक नागरिक बनते।

निष्कर्ष

आजच्या काळात शिक्षण ही केवळ शालेय प्रक्रिया न राहता आजीवन चालणारी विकासात्मक प्रक्रिया ठरली आहे। मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी मांडलेले शिक्षणविषयक विचार आजही तितकेच प्रासंगिक असून प्रत्येक नागरिकाला शिक्षणाचा हक्क मिळावा, यासाठी समाजाने कटिबद्ध राहणे आवश्यक आहे। शिक्षण हेच कोणत्याही समाजाच्या व राष्ट्राच्या उज्ज्वल भविष्याचा मजबूत आधारस्तंभ आहे। मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे शैक्षणिक विचार हे केवळ ऐतिहासिक महत्त्वाचे नसून ते आजच्या आणि उद्याच्या भारतासाठीही दिशादर्शक आहेत। शिक्षण हे राष्ट्रनिर्मितीचे, सामाजिक समतेचे आणि मानवी मूल्यसंवर्धनाचे प्रभावी साधन असावे, ही त्यांची भूमिका आजही तितकीच समर्पक आहे। राष्ट्रीय शिक्षण दिन त्यांच्या या विचारांची पुनः पुन्हा जाणीव करून देत समाजातील प्रत्येक घटकाला गुणवत्तापूर्ण, समावेशक आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणासाठी कटिबद्ध होण्याची प्रेरणा देतो।

संदर्भ सूची

1. आझाद, मौलाना अबुल कलाम (1956). इंडिया विन्स फ्रीडम (मराठी अनुवाद). ओरिएंट लॉन्गमन।
2. भारत सरकार (2008). राष्ट्रीय शिक्षण दिन जाहीरनामा. मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली।
3. भारत सरकार (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. शिक्षण मंत्रालय, नवी दिल्ली।
4. नुरुल्ला, स. व नाईक, जे. पी. (1951). भारताचा शिक्षणाचा इतिहास. मॅकमिलन प्रकाशन।
5. शर्मा, आर. ए. (2015). शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान. सुरजीत पब्लिकेशन्स।
6. अग्रवाल, जे. सी. (2014). शिक्षणाची तत्त्वे व सिद्धांत. विकास पब्लिशिंग हाऊस।
7. देशमुख, वि. प. (2018). भारतीय शिक्षणव्यवस्थेचा विकास. पुणे: विद्या प्रकाशन।